

Надія ПАСТУХ

СЕМАНТИКА МІФОЛОГЕМИ ТУР – БИК

На ґрунті археологічних знахідок вже неодноразово підтверджувалася думка про існування на українських землях у добу Трипілля розвиненого культу бика (Т. Пассек, М. Чмихов).

Сягаючи корінням у палеоліт, поклоніння бикові протягом тисячоліть шліфувалось і переросло в розгалужену систему вірувань і уявлень.

Аналогічний культ існував у II тисячолітті в усьому Середземномор'ї та Дунайсько-Дністровсько-Дніпровському басейні. На жаль, досі ще не досліджений духовний фундамент, світоглядна основа цього культу. А саме розуміння міфологічної семантики цього образу проллє світло на багато питань археології та герменевтики фольклору.

Образ бика відомий усім найдавнішим міфологічним системам світу, серед яких шумерська, єгипетська, давньоіндійська, давньоіранська, грецька та ін. Сліди міфологізації цього образу знаходимо і на ґрунті слов'янського фольклорного та етнографічного матеріалу.

Причиною такої цікавості до бика є насамперед шанобливе ставлення до будь-якої тварини взагалі в первісній людській общині. Уявляючи природу єдиним організмом, людина добре розрізняла ступені життєвості її складових (камінь → тварина → людина) і ототожнювала себе найбільше зі звірячим царством. Це був сприятливий ґрунт для виникнення культу. Передумовами його були: 1) певна схожість в анатомії тварини з людиною; 2) наявність у тварини деяких переваг над людиною; 3) дещо невідоме, що робило звіра незрозумілим та загадковим; 4) залежність людини від тварини (промисел на неї). Якщо перше поставило знак рівності між людиною і твариною, то три інших вивищили звіра. Д. Фрезер писав: "Дикун у тій чи іншій мірі шанує душі усіх тварин. Але з особливим трепетом ставиться до тих із них, які або дуже корисні для нього, або наводять на нього жах своїми розмірами, силою та лютістю" [1, с. 247].

Великі габарити, могутнє ревіння тура – прабика не могли не вплинути на свідомість первісної людини. Крім того, ця тварина давала багато м'яса, а полювання на неї прирівнювалося до військових подвигів. Прабика в мисливську еру були головними об'єктами полювання. В. Данилко пише, що у складі фауністичного матеріалу на початках неподільно домінують бичачі кістки [2, с. 12]. З тієї ж причини тур чи бик ніколи не згадується в одному з найдавніших явищ культури – кумулятивній казці. "Їхнє замовчування, – зазначає В. Давидюк, – можна пояснити лише тим, що саме вони й виконували роль адресатів змісту кумулятивної казки" [3, с. 17]. Перелік інших, менш значних для первісної людини звірів мав приспати пильність промислових тварин.

Бик у слов'янській міфології (а також у міфології багатьох інших народів) тісно пов'язаний із символікою неба та землі. Знаходимо його ми у перших зображальних

міфах то поряд з атрибутами неба – дощем, місяцем, сонцем, зорею, то поряд із атрибутами землі – рослинністю, річками, ґрунтом. Численні фольклорні тексти уявляють землю або небо в образі бика. Зокрема, він часто фігурує у загадках: "Два быка бодутся – вместе не сойдутся" (Небо і земля); "Сірий віл всіх людей підвів" (Денне небо); "Як був мал – у чотирі дудки грав, а як підріс – гори й долини підніс" (Віл).

У замовляннях, міфах та піснях нерідко земля і небо постають в образі бика. У Драгачеві (Сербія) градоносні хмари відганяли замовлянням: "О Саво и Невено! Вратите та бела говеда! Овамо им нема паше..." [О Саво і Навено! Заверніть цих білих биків. Тут їм нема де пастись...] [4, с. 504]. Найяскравіше поданий зв'язок бика із землею в південнослов'янській космогонії, де бик (інколи буйвол чи віл) – космофор: "...земля тримається на чотирьох биках: чорному (на заході), сивому, половому (на півдні), білому (на півночі), червоному (на сході). Бики, стоячи в густій жовтій воді, п'ють її і нею насичуються, але вони старіють і слабшають, і одного разу у них підкосяться ноги, тоді земля дасть тріщини, жовта вода проникне в них і буде всесвітній потоп" [4, с. 504].

Відгомом мотиву "бик – світотворчий елемент" можна вважати також українську колядку про "шиття світу". Красная панна шие кошулю братові, на якій з'являється справжнє світове дерево. Ще О.Потебня на матеріалі українських пісень та лінгвістично вивів синонімічний ланцюг: "шити = сіяти = давати життя". Отже, в колядці символічно показано творення всесвіту з хаосу, в якому "тури і елені" є творцями світового "низу":

Ой на Дунаю, на бережку
Стояла золота корабійка,
В тій корабійці красная панна
Шила вишивала брату кошульку:
На ковнірці зоря і місяц,
На пазушках райській пташки,
На рукавцах сивци-голубци,
А на придолі тури й елені
– Як ти, брате, будеш женитися,
Місяц і зоря будут світити,
Райській пташки будут щебетати,
Сивци-голубци будут гукати
Тури і елені будут скакати... [5, с. 130]

Така активізація всесвіту виникає і під час народження билинного богатиря Волха Всеславовича (далі буде з'ясовано, що він прямо причетний до землі):

Рыба пошла в морскую глубину,
Птица полетела высоко в небеса,
Туры да олени за горы пошли... [6, с. 29]

Досліджуючи зображальні міфи та фольклорні тексти з рисами культивування бика, можна спостерігти таку закономірність: небо частіше уявляється коровою, а земля биком.

Богиня неба у вигляді корови – типове явище давніх культур. Чотири тисячі років панувала у Єгипті велика богиня Ізіда. Найстаріше її зображення – у вигляді корови. З часом її почали зображати як жінку з коров'ячою головою, а між рогами – сонце. Була відома у Єгипті небесна корова бога Ра, що кожен день давала життя одному теляті. Господинею неба називали єгиптяни богиню Хатор, яка мала вигляд корови. Натомість прабатьком усього живого на землі у

стародавніх персів вважався прабик Абудада. Паном земель і одночасно биком названо в одному заклятті – гімні шумерського бога Енліля:

Надмогутній бику, екзальтований
надмогутній бику!
За твоїм словом створено світ,
О, пане земель, пане слова життя,
О, Еміль, батьку Сумеру,
пастуше темноволосого народу,
Ти, що маєш візію себе,
надмогутній бику! [7, с. 111]

Прикладів можна навести безліч, але, на нашу думку, досить обмежитись цими, щоби зробити висновок про існування на початкових стадіях міфологічної свідомості божественної пари бика і корови, що символізували землю і небо.

Поклоніння богам землі і неба, союз яких символізує початок життя, на думку Н. Брагінської, характерне для найнижчого рівня розвитку народів [8, с. 208]. Серед зображальних міфів неоліту досить поширеним є скомплікований образ жінки-бика, що несе ідею родючості. Умотивованим є той сум, яким оповиті численні міфи про роз'єднання землі і неба (класичні приклади – Геба з Нут, Геї з Ураном).

Цією ідеєю можна також пояснити образ літаючого бика, поширений у фольклорних текстах. Наприклад, у Західній Україні (Корочанський повіт) записана міфологічна оповідь про польовика, що оберігав криницю у вигляді літаючого бика [4, с. 273]. Божества були насамперед втіленням творчих, продукуючих сил природи, тому тур інколи міг залітати у володіння своєї дружини. Періодично повторюючись, так званий "священний шлюб" виявляв себе у таких природних явищах, як грім, блискавка, дощ. У свою чергу це уявлення зумовило певні ритуали річного циклу (обсипання, обливання молодих, що дублюють злиття землі і неба, тощо). О. Міллер згадує: "Парубок, що борюється з дівчиною, у нашій пісні називається туром. У одній із наших загадок тур є громом, а під турицею розуміємо... блискавку" [9, с. 54]. Мабуть, автор мав на увазі дану семіцьку (від Семік.– *Н.П.*) пісню:

Ой Тур, молодец удалой!
Он из города большого
Вызывал красну девицу
С ним на травке побороться.
Ой, Дид - Ладо, побороться.

М. Сумцов у своїй праці "Тур у народній словесності" говорить про втрату в слов'янських мовах початкового "s" перед назвою "тур" і етимологічно пов'язує з нею слова стріляти, стріла, струміль. Останнє слово, як зауважує Сумцов, означало промінь, світло, а також биків червонуватого відтінку [10, с. 70]. Отже, можна припускати, що бог землі у вигляді тура стрілою-блискавкою злітав на небо і запліднював свою дружину. Порівняння стріли з дощем – одна з найчастіших і найархаїчніших формул обрядової поезії: "За нами стріли, як дрібен дощик"; "Пустимо стріли, як дробен дощик" (колядки). Як уже зазначалось, дощ – це атрибут священного шлюбу землі та неба. Зрозумілими стають метафори: дощ – сім'я небесного бика, грім – звуки небесного рогу; опoетизовані вислови – "Заревів віл за сто миль, за сто гір", "Стукотить-гуркотить... чорним волом-бовкуном", "Стуку грюку бабу... наївшия пастернаку". Кожен з цих виразів по-своєму називає грім і насправді має глибоке міфологічне коріння. "Телячі ніжності" на небі як

основа родючості і життя відлунюють у весільному фольклорі багатьох народів. В українських піснях молодий і молода називаються туром і турицею, а сватання символічно зображується як полювання на тура.

З розглянутого міфологічного уявлення, на нашу думку, можна вивести переплетіння трьох сюжетів у піснях:

1) грім – як запліднення неба биком-землею (символ фалоса – ріг, блискавка);

2) орання – як запліднення землі (часто міфічною істотою – биком чи туром, що має сприяти родючості);

3) статевий акт – як запліднення жінки (паралель – дефлорація – орання цілини).

Реконструкція ідеї весілля вже давно зроблена у працях Маннгардта, Кука, Гаррісона, Фрезера. З досліджень випливає, що на початках молоді – це репрезентанти божественної пари, весілля – це розігрування ідеальної моделі – шлюбу землі і неба. "Самий обряд... називається вінчанням: спочатку вони (молоді) ототожнюються з вінком, тому що він метафорично означає коло, сонце, небо, ...потім в ньому виявляється рослинна природа, природа родючості" [11, с. 77].

Отже, цілком вмотивованою в цьому сенсі є символіка бика і корови у весільних піснях. Дублюючи єднання землі і неба, молоде подружжя колись розігрувало ролі цих тварин. Наведемо приклад такої символізації:

Ой на горі часник, часник –
Стоїть Грицюньо як бик, як бик...
А коло його печериця,
Стоїть Маруся, як телиця [12, с. 311].

У фольклорних текстах знаходимо символічно-синонімічний ряд: часник – місяць – бик. А тому паралелізм у наведеній пісні художньо вмотивований.

Повертаючись до думки про єдність трьох згаданих сюжетів, важливо наголосити на первинності мотиву "шлюб землі і неба". О. Потебня міфологічною основою орання ниви божеством вважає міфологему розбивання божеством грому змія [13, с. 15]. Ця думка, мабуть, зумовлена міфологічними уявленнями пізнішого часу, доби панування так званого "основного міфу", бо саме розбивання хмари блискавкою як запліднення небесної богині пояснює еротичний характер цього сюжету.

Порівняймо сплетіння цих мотивів у піснях:

Колядка:

А в полі, в полі,
Плужок ходить,
А за тим плужком
Сам Бог із рожком
А Божа Мати:
Отдай, Господи, рог! [14, с. 80]

Слова музики в передріздвяний вечір:

Дарую тобі, наша молода,
Бичка з одним рогом,
Що вдень бере,
А вночі коле [14, с. 394].

Весільна комірня пісня:

Плуг не оре –
Чепіги кривії,
Заліза тугії,

Бики молодії,
Твердая новина.
Ах, не моя – материна,
Дайте батога
Поганяти бугая,
Нехай пре! [5, с. 366]

Цікавою версією священного шлюбу є обряд wołowe wesele, який виконують в деяких місцях Польщі під час Троїцьких свят. Бика покривають старою сіткою, прикрашають квітами, гілками та вішають на роги вінок з берези. У "Словнику символів" знаходимо, що "сіть – символ союзу Неба і Землі", а також те, що вузли сіті "несуть ідею оволодіння" [15, с. 117, 32] кимось. У деяких регіонах України накидають рибну сіть на молоду, що йде під вінець, мотивуючи це захистом від відьом (мабуть, вторинна мотивація).

Схожа процесія відбувається на Трійцю в деяких районах України. Заквітчавши корів, женуть стадо на поле і "цілов дорогов їм ладкають":

Розкололася верба
Від вершка до корінця –
Треба Цвітоли вінця.
Віночка зеленого,
Дає молока много [16, с. 102].

Додамо до цього ще те, що Трійця по словацькому називається "туриця" і вималюється чітка картина шанування тваринного образу божеств неба і землі.

Вже було з'ясовано, що бик – насамперед образ земного божества; що він уявлявся також громовержцем. Потрібно ще розкрити його місячне ество. Асоціація бик – місяць – одна з найархаїчніших у фольклорі. Найчастіше можна натрапити на такий зв'язок у заклиально-замовляльній поезії, наприклад у молитві "к ружу" читаємо: "...яко есть брат А (?) віл держить місяць, так щоб держала моя рушниця-цариця звірі і птиць" [17, с. 52]. Подібну картину знаходимо у колядці:

Із-за тамтой гори,
з-за високої
Славен еси, гей славен еси,
Наш милий Боже, на високости,
на небеси!
Виходит ми там золотий крижик,
А під крижом сам милий Госпідь... [14, с. 131]

Місяць, як і бик, за народними віруваннями має вплив на вегетацію землі й на родючість рослинного та тваринного світу.

Бик – божество-місяць – відомий майже усім архаїчним культурам. Головний бог шумерів – бог місяця Наннар – постає як "великий бог неба". В іранській міфології місяць називається "той, що має сім'я бика". Ассірійський бог місяця Сін уявлявся у вигляді синьобородого бика.

За припущенням деяких учених, саме "рогатість" місяця і викликала уявлення тотожності бика і місяця [18, с. 73-74]. Особливо популярною є метафора бик – місяць у загадках і приказках: "Молодик, як бик!"; "Прийшов бик та в ворота – мик! (Місяць)"; "Лисий віл кризь ворота дивиться (Місяць)".

Про значний культ місяця в народі свідчать і особливі поштиві звертання до нього: князю, пане, царю, княжичу тощо. Ксенофонт Сосенко, наголошуючи на "лунарній" символіці колядок та різдвяної обрядовості, згадує про поширений

мотив "білого молодчика" – місяця, що "струже стрілоньки" (згадаймо паралель "бик – стріла").

Для кого ж ці "стрілоньки"?

У різних варіантах колядок маємо дві різні відповіді:

1) ...на Дунай пускає:

Пливіте стрілоньки до моєї дівоньки... [14, с. 326];

2) Хочє пострілити люту змію... [14, с. 143].

І перша, і друга відповіді є логічним розгортанням досліджуваної міфологеми. Посилання стріл місяцем – молодиком дівчині тотожне розбиванню блискавкою (рогом, стрілою) неба. Інший варіант відповіді є, на нашу думку, пізнішим, бо описує момент змієборства, який, як буде далі з'ясовано, безпосередньо стосується бога – бика.

Важливу роль в уявленнях відігравав колір бика.

Ще палеолітичні наскальні малюнки бізонів, турів та оленів розмальовувались вохрою. Згадаймо і спорідненість слів тур, стріла, струміль (як промінь, світло, бики *червоного відтінку*). Червоний колір здавна був символом родючості, продукуючої сили землі. Також, як і чорний, він пов'язувався з потойбічним світом. Відомо, наприклад, що покійників фарбували у червоний колір. Г.Шаповалова зазначає, що жертвовного бика вибирали обов'язково червоного кольору [19, с. 215]. Проте "гніде" забарвлення було властиве лише турицям і телятам. Можна припустити, що корову, як і покійників, первісно жертвували богу землі, володарю потойбічного світу.

У міфологіях різних народів неодноразово простежуємо, що бог того світу і бог продукуючих сил землі – це первісно один і той же персонаж (Аїд, Гадес ← Зевс, "Хтоній").

Хтонізм тура простежуємо з найдавніших часів. Автор праці III століття писав: "Душі тих, що віддані землі, належать бику" [20, с. 53].

Воли в поховальному обряді – давній загальноарійський звичай. Покійника везуть і літом, і зимою на саних і обов'язково чорними волами. Цей звичай відображений у загадці:

Бігунчики біжать,
Ревунчики ревуть,
Сухе дерево несуть.

(Сани біжать, воли ревуть і дерев'яну труну везуть)

С. Венргженовський зазначає, що звичай цей сягає коріннями давньокласичних культур, в яких чорний віл відігравав величезну роль у жертвоприношенні підземним богам [21, с. 38].

Невипадковим є, мабуть, і те, що знайдені ритуальні фігурки турів були чорного чи червоного кольорів. Вилитим із червоної міді був, наприклад, невеликий ідол тура, розкопаний у селі Туровському біля Галича у 1836 р.

Розглянуте творче, продукуюче начало бога землі може, на перший погляд, не узгоджуватися зі світом смерті. Але в свідомості первісної людини смерть є породжуючим началом, "земля – потойбічний світ – є землею – матір'ю, з якої народжуються не лише рослини, але й тварини і люди" [11, с. 67]. Звідси образ смерті – як прародительки життя і родючості. "Через те і "вмерти" означає мовою архаїчних метафор "родити", "ожити", а "ожити" – "вмерти" (умертвити) і "родити" (народитися)" [11, с. 67]. З цього ж коріння виростає уявлення про кидання зерна у землю як захоронення і про пророцтва його як воскресіння.

Цим можемо пояснити і звичай засівати поля у шкурах ведмедів, биків.

Одягаючи на себе шкуру сакральної тварини, людина перетворювалася у міфічну істоту – посередника між цим і тим світами.

Поширений мотив смерті і воскресіння бика (зимові переодягання), що вилився в ідею жертвовної тварини, – це логічне продовження уявлення про смерть як передумову вічного життя. Така метафора смерті як життя виникла, на думку багатьох учених, з ідеї кругообігу в природі.

Відомо, що море виступає знаком "нижнього світу", смерті. Тому у фольклорі водяний бик – типове явище. У записах фольклорних текстів знаходимо: "... а з Віщозера виходив особливої породи бик" [4, с. 273], "з глибокого джерела виходив бик і нападав на волів" [4, с. 273] та ін.

Зв'язок бика з водою ілюструють численні загадки, наприклад: "Насеред села зарізано вола, в кожній хатці по бокатці (кірниця)".

Образ морського тура часто присутній у билинах. Наприклад, у билині про Василя Ігнатовича читаємо:

Плавають, переplвають через море
 Два тура однорогоіе, златорогіе
 и одношерстныє [23, с. 96].

М. Сумцов водяне походження прабика пояснює затьмаренням образу тура, що зник у XVII ст. [10, с. 84] З цим можна було б погодитись, коли б не було ще однієї обов'язкової деталі: тури пливуть "на той світ":

А й ишше где туры подле
 сині морі
 Да й поплыли за сині морі
 Ишше выплили туры да на Буян остров.
 Да идут по Буяну да славну
 острову [23, с. 96].

Буян-острів – характерний для замовлянь образ "нижнього світу". Образ тура-перевертня (пізніше осмислення культу зооморфної істоти) також пов'язаний із тим світом. Зачарувавши Добриню та молодців у турів, Маринка (полюбовниця змія) відряджає їх до "моря турецького" чи на "топкі болота". М. Жуйкова робить висновок – "відсилання Добрині на море означає відправлення у нижній світ, тобто у царство смерті" [24, с. 39]. Навіть сама чарівниця Маринка не могла перейти межу цього і того світу. Щоб добратися до Добрині-тура, Змієва коханка змушена перетворитися у ластівку. Отже, з часом уявлення бога "нижнього світу" праби́ком вилилось у поетичну метафору "перетворитись у тура", що первісно означало – "потрапити у володіння тура", вдягнути маску смерті.

Багатоморфність образу бика, його обрядове всепроникнення, врешті, його різка суперечливість вказують на архаїчність та об'ємність цього образу.

Спробуємо "розпізнати" нащадка палеолітичного образу бика в пантеоні слов'янських богів.

До найвищого рівня слов'янської міфології належали два праслов'янських божества, ім'я яких було реконструйовано як Reginъ і Velesъ. Вони обидва беруть участь у так званому "основному міфі", реконструювати який допомагає порівняння з іншими індоевропейськими міфологічними системами. Основна сюжетна схема цього міфу розгортається так: громовержець, що живе на небі, переслідує свого противника Велеса, що живе на землі або в землі, вбиває його. В. Іванов та В. Топоров, вказуючи на зв'язок Велеса з биком та ведмедем, зазначають, що цей міфологічний образ продовжує давню індоевропейську

традицію. Чеський рукопис, описуючи слов'янського Велеса, говорить про напівбичачий образ цього божества [20, с. 54]. Крім того, дослідники (В. Іванов, В. Топоров, М. Толстой) зазначають, що слов'янський Велес часто уявлявся змієм – істотою хтонічною. Тому боротьба Перуна з Велесом часто трактується як протистояння "верхнього" і "нижнього" світів. Зв'язок Велеса із досліджуваним нами образом бика безсумнівний. Про тотожність Велеса та тура, культивованого в давні часи, писало багато дослідників. А. Снегірьов, пояснюючи походження Волоса, писав: "Волос = Vol + ass (скандинавське – бог) – вол + бог, або тур + бог" [25, с. 88]. У російській традиції святого Власія, що замінив язичницького Волоса, називали "коров'ячим святом". У О. Воропая знаходимо опис свята св. Власія у Вельському окрузі: "До нині серед лісів стоїть древня церква в ім'я святого Власа, ікона якого явилась 19-го січня (старого стилю), як повідає місцевий переказ. Туди приносять коров'яче м'ясо, яке з поклоном кладуть перед образом св. Власа. У інших парафіях... до церкви святого Власа приводять корів для окроплення їх свяченою водою..." Таке шанування корів у свято св. Власія говорить про те, що Власій, або Велес до свого антропоморфного вигляду уявлявся биком (коровою).

В. Іванов та В. Топоров наголошують на переплетенні культу Велеса з шануванням ведмедя. Але, як і бик, ведмідь у найдавніші часи є втіленням бога землі. Бик і ведмідь, які співвідносяться як аломорфні образи (це вияляється через їх паралелізм та взаємозамінюваність у одних і тих же ритуальних контекстах), і є первісним обличчям Велеса, культ якого виріс із палеолітичної міфологізації бика. Б. Рибаків пише: "Цілком ймовірно, що у давнього Велеса могли бути дві звірячі іпостасі: більш архаїчна, мисливська – ведмідь (збережена на Півночі) і дещо пізня, пов'язана з тваринництвом, – тур, яка трапляється в південних слов'янських областях від України до Далмації" [26, с. 430].

Велес, як і палеолітичний бог землі – бик, пов'язаний з потойбічним світом. Як зазначає Галина Лозко, "veles" у перекладі з литовського означає покійник, а "vele" – це душі померлих. Це дає підстави вважати, що "первісно Велес був духом предків" [27, с. 17]. Хтонічну природу Велеса виказує також вислів "За море, до Велеса", що треба розуміти як "до чорта, на той світ".

Цікаво, що громовержець Перун має дуже багато спільного зі своїм противником. Часом він навіть має яскраво виражені хтонічні риси. Наприклад, одна білоруська казка розповідає про "змеяку Перуне", що ходив "спати в Ільмень-озеро з Волховською коровницею" [4, с. 208].

Змієм зображений житель річки Мутної Волхов. Але у народі його прозвали Громом чи Перуном [28, с. 37]. За дослідженнями В. Іванова та В. Топорова, у деяких слов'янських казках богатир, що стає зміеборцем, називається безногим, а безногість – це ознака змія. Отже, зміеборець – це той же змій.

Цікавими також є лінгвістичні порівняння. А. Голан вказує на те, що деякі варіанти імені зміеборця мають корінь "vel..." [20, с. 213]. Або назва сузір'я Плеяд, що у народі називалося Волосинями чи Волосожаром, авестійською мовою звучить як "Regune".

Для багатьох міфологічних систем характерним є те, що генезис найголовнішого бога, який в монотеїстичний період стає взагалі істинним і єдиним, веде до колишнього двоїстого божества, котре перебувало переважно в "нижньому світі". На нашу думку, палеолітичний культ бика – бога землі і того світу – розчепився з часом на інші дрібніші божества; головну функцію перейняв Велес, а Перун, символ світлої сторони буття, зберіг лише деякі риси.

Уявлення про блискавку, як про стрілу бика-бога або про змія, що запліднює небо, трансформувалося у мотив боротьби темного і світлого начал.

Логічним є те, що деякі слов'яни вважають, нібито блискавка не запалює кузню. Кузня в уявленні багатьох народів часто асоціювалась з підземним вогнем і його володарем. Тому віра у те, що блискавка не влучає у кузню, виникла, певно, ще раніше, ніж "основний міф". Подібне розчеплення бога землі і того світу на багато інших божеств, як уже було сказано, відоме багатьом міфологіям: грецький Зевс Хтоній розчепився на громовержця і на Аїда, володаря мороку; давньоіндійський Врітра – "першонароджений" – розпався на змієподібного демона та на його противника Індру, який родився і виріс саме для того, щоб убити Врітру, тощо.

Тепер простежимо за образом Велеса, який безпосередньо продовжив традицію бикопоклоніння. Про Велеса є згадка у договорі Олега з греками про мир, де вони давали "присягу по руському закону": "Клялися ті оружжям своїм, і Перуном, богом своїм, і Волосом, богом скоту" [29, с. 19]. 38 років по тому таку ж присягу давали русичі за князя Ігоря: "...а ті, скільки їх не охрещено є, хай не мають помочі від бога, ані від Перуна" [29, с. 26]. О. Афанасьєв переконаний, що у другому договорі мова йде про грецького Зевса чи слов'янського Дива (Дія), а "словом Бог перекладачі... замінили грецьке θεος" [30, с. 132-133]. Саме про нього, на думку Афанасьєва, розповідає Гельмольд, приписуючи йому володарювання над небом, про нього ж згадує Прокопій, як про володаря всесвіту і творця блискавок [30, с. 133]. Між написанням договорів пройшло небагато часу. Можна припустити, що ті 38 років не могли змінити звичай присяги. Якщо так, то існує певний зв'язок між Дием і Волосом. Дослідники пишуть про бога Дива як про дракона, змія, велета, чудовисько. Крик Дива порівнюється з громовим ударом та бурєю. Але так само опоетизовано ревіння тура чи звук турового рогу. В. Іванов та В. Топоров неодноразово наголошують на співвідносності Велеса та золота, а "div" означає "сяюче". Цікаво порівняти і такі характеристики: "Перша хмара перламутрового відтінку, що віщує дощ, називається биком" [4, с. 273] та "у слов'ян Див означає... темну хмару" [30, с. 128].

На зв'язок між Дивом і Волосом-биком вказують ще одні лінгвістичні факти. Весільний хліб в українців називають короваем. Про його зв'язок з коровою (биком) і взагалі з жертвовною твариною вже неодноразово говорилося. Коровай має ріжки, і це також вказує на тваринне походження цього ритуального хліба. Часто його називають дивнем.

Отже, було би логічним припустити, що Дий-бог, який у багатьох індоєвропейських народів є верховним божеством, "породив" Дия земного – Волоса та Дия небесного – Перуна. Так чи інакше, існує певна спорідненість Дива, Волоса і Перуна. Перун у латинських текстах називається Dievins, тобто Божич, син бога (Dievs).

У XVII ст. автор "Синопису" згадує про ще одного слов'янського бога, який безпосередньо стосується образу бика: "До сього на тих же законопротивних зборищах і якогось Тура – сатану та інших богомерзских скаред, вимишляючи, споминають" [31, с. 117]. Про тура згадує і Львівський номоканон XVII ст., і "Дубенський збірник правил і повчань". Отже, існував якийсь бог Тур, пов'язаний із зимовими святками (в контексті яких згадується він у "Синописі") та з весняними забавами.

На культ Тура в Україні вказують численні топоніми і гідроніми, завдяки яким ми можемо встановити вогнища поклоніння бикові. Найбільше топонімів і гідроні-

мів, похідних від слова "тур", трапляється у Карпатах, на Поліссі, у Подністров'ї та, дещо менше, на півночі Центральної України. Ці вогнища накладаються на "архаїчні зони", в яких процес десекралізації проходив значно повільніше.

Цікаво, що серед Київських богів, ідоли яких були створені Володимиром 978 чи 979 р., не згадуються Нестором ні Тур, ні навіть Велес. Але літописцем зазначено, що ідоли названих п'яти богів були поставлені "на пагорбі, поза двором теремним" [29, с. 47]. А в низовині, як відомо, на березі річки Почайни стояла Турова Божниця. За згадками, там знаходився і Велесовий ідол. У рукопису Великої Минеї Макарівської, за свідченнями Воропая, знаходимо: "... великий князь Владимиръ повелел испрвещи, губити кумиры, овы извыщи, а инья ижжещи; Волоса, его же имеповаху скотья бога, повель въ Почайну рьку врещи". Отже, Велеса втопили у Почайні, річці, на березі якої стояла Турова божниця. Можливо, Тур – це старий епітет відповідного божества. Як і Ярило та Яровит, Тур може бути епітетоподібним найменуванням, що відповідає богові слов'янського пантеону – Велесу. М. Сумцов зазначає, що у слов'ян слово "тур" у давнину мало ще одне особливе значення – сміливого доблесного воїна [10, с. 70]. Звичайно, ця семантика слова є похідною від назви великої безстрашної тварини. Але в найменуванні досліджуваного божества пізніше лексичне значення могло накластися на первісне.

Найяскравіше розкривається в наших піснях і обрядах хтива сторона Тура. У "Словнику руських забобонів" (1872) знаходимо: "Тур. Слов'яни визнавали цього ідола богом любовострастя, який на всіх веселих банкетах та ігрищах мав не останнє місце. На честь цього бога особливе свято встановлено, яке і нині відбувається і називається Семиком, коли через велику обжерливість і обпивання жінки забувають про добропорядність" [32, с. 242]. Отже, родюче продукуюче начало бога землі переросло у хтиву, "любовострасну" натуру бога кохання.

"Земне" походження бога Тура виявляється також у тому, що свята з рисами бикопоклоніння починаються з січня (коли сонце "повертає" на літо, земля починає відроджуватись), у травні досягають свого апогею (кульмінація родючості – "проростання" землі) і до осені зникають (завмирання, засинання землі). Дві основні точки найяскравішого культивування тура – це Коляда та ціле суцвіття свят у квітні-травні. Очевидно, бог-бик, народжуючись чи оновлюючись у середині зими (Коляда), хвилею мужнів до початку літа, досягаючи у травні свого апогею, далі завмирав на зиму.

-
1. Фрэзер Д. Золотая ветвь.– М., 1980.
 2. Данилко В. Неолит Украины. Главы древней истории Юго-Восточной Европы.– К., 1963.
 3. Давидюк В. Исторична символіка української кумулятивної казки // Фольклористичні зошити.– Луцьк, 1996.
 4. Славянские древности. Этнолингвистический словарь / Под ред. Н.Толстого.– М., 1995.– Т. 1.
 5. Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського.– К., 1974.
 6. Былины.– М., 1988.
 7. Гуменна Д. Благослови, мати! – К., 1994.
 8. Брагинская Н. Небо // Мифы народов мира. Энциклопедия: В 2 т.– М., 1992.– Т. 2.
 9. Миллер О. Опыт исторического обозрения русской словесности.– СПб., 1865.

10. *Сумцов Н.* Тур в народной словесности // Киевская старина, 1887.– Т. XVII.
11. *Фрейдберг О.* Поэтика сюжета и жанра.– Л., 1936.
12. *Вовк Х.* Студії з української етнографії та антропології.– К., 1995.
13. *Потебня А.* О мифическом значении некоторых обрядов и поверий.– М., 1865.
14. *Сосенко К.* Різдво – Коляда і Щедрий вечір.– К., 1994.
15. Словник символів / За ред. О. Потапенка – К., 1997.
16. Дитячі пісні та речетативи / Упор.: Г.В.Довженок, К.М.Луганська.– К., 1991.
17. *Ефименко П.* Сборник малороссийских заклинаний.– М., 1874.
18. *Кравців Б.* До проблеми Тура – Сварога – Трояна // Б.Кравців. Зібрані твори: В 3 т.– Нью-Йорк, 1980.– Т. 2.
19. *Шаповалова Г.* Севернорусская легенда об олене // Фольклор и этнография русского Севера.– Л., 1973.
20. *Голан А.* Миф и символ.– М., 1994.
21. *Венргженовский С.* Рабочие волю в Браславщине и их номенклатура // Киевская старина, 1888.– Т. TLXII.
22. *Фрейдберг О.* Поэтика сюжета и жанра.– Л., 1936.
23. *Липец Р.* Образ древнего тура и отголоски его культа в былинах // Славянский фольклор.– М., 1972.
24. *Жуйкова М.* Номінація смерті та архаїчне мислення // Студії з інтегральної культурології. Thanatos / Спеціальний випуск "Народознавчих зошитів".– 1995.
25. *Знойко О.* Міфи кийівської землі та події стародавні.– К., 1989.
26. *Рыбаков Б.* Язычество древних славян.– М., 1981.
27. *Лозко Г.* Українське язичництво.– К., 1994.
28. *Буслаев Ф.* О народной поэзии в древнерусской литературе // О литературе: Исследования; Статьи.– М., 1990.
29. *Повість минулих літ // Літопис руський.*– К., 1989.
30. *Афанасьев А.* Поэтические воззрения славян на природу.– М., 1865.– Т. 1.
31. *Поганські боги (Уривки із "Синописа") // Давня українська література. Хрестоматія.*– К., 1996.
32. *Словарь русских суеверий.*– СПб., 1782.

Nadiya PASTUKH
AUROCHS-BULL MYTHOLOGEME SEMANTICS

The author studies the semantic and functional field of the image of bull in Ukrainian folklore, elucidates the participation of this animal type in certain motifs, in particular in the plot of the "principal myth" of the slaves.

Стаття надійшла до редколегії 23.09.98